

KÜR-ARAZ OVALIĞININ TORPAQ-İQLİM ŞƏRAİTİ

*Aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru M.M.Əsgərova
AMEA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu*

Açar sözlər: *pambıq, əhəmiyyəti, ovalıq, mahlıç, torpaq-iqlim şəraiti, münbitlik, kompleks tədbirlər, idarə olunması*

Pambıq bitkisi ölkəmizdə əkilən aparıcı texniki bitkilərdən biridir. Onun əsas məhsulu lifidir. İstehsalatda müxtəlif növ süni liflərdən istifadə olunmasına baxmayaraq, pambıq lifi universallığına görə həmişə özünün müstəsna əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. O, əsasən müxtəlif çeşidli pambıq, kağız parçaların hazırlanmasında istifadə olunur. Bu gün xalq təsərrüfatının elə bir sahəsi yoxdur ki, orada pambıqdan alınan məhsullardan istifadə olunmasın. Onun xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti, lifverən bitkilər içərisində əsas yeri tutmasıdır.

Xam pambıq məhsulu zavodda emal edildikdən sonra ondan aşağıda göstərilən nisbətdə məhsul alınır: 1.Mahlıç 35-36%; 2.Çiyid 60-61%; 3.Pambıq linti 2-2,5%; 4.İtki 1-1,5%.

Emal zavodlarında 1 ton xam pambıqdan 592 kq çiyid, 345 kq lif alınır. 592 kq çiyiddən isə 10 kq hiqroskopik pambıq, 13 kq paltar pambığı, 250 kq şirəli yem, 28 kq lint, 11 kq qliserin, 25 kq spirt, 178 kq sabun, 190 kq şulka, 113 kq yağ əldə etmək olur. 345 kq lifdən isə 42000 m tağalaq sapı, 3400-4000 m parça, 280 kq iplik əldə edilir

Emal edilmiş pambığın qalan hissələri xammal itkiləridir (iri və xırda zibil qarışıqları, nəmlik, quru maddə, puç toxumlar və s.). Yalnız toxumun ilk emalı zamanı itki 7-8% təşkil edir.

Pambığın ən qiymətli məhsulu mahlıçdır ki, o da liflərdən təşkil olunmuşdur. Mahlıcdan müxtəlif növ məmulatlar: adi toxunma və böyük çeşidli paltar, yataq dəsti parçaları, süni ipək, toxuma sapları, kəndir, kanatlar, balıq tutma torları, rezin şlanklar üçün xüsusi materiallar, filtirlər, elektrik buraxmayan lentlər və s. hazırlanır. Bəzi pambıq sortlarının lifi xüsusi kord parçaların hazırlanmasında istifadə olunur ki, bu da avtomobil şinlərinin hazırlanmasında işlənir. Pambıq lifindən selliloid, foto, kino plyonkaları, laklar, yüksək keyfiyyətli yazı kağızları və bir çox başqa materiallar hazırlanır. Pambığın ikinci məhsulu olan çiyiddən yağ, piy, sabun, qliserin, habelə heyvandarlıqda isə qüvvəli yem kimi istifadə edilən jmix və çiyid qabığı alınır.

Sortundan və növündən asılı olaraq çiyidin tərkibində 17-25% və daha çox yağ, 25%-ə yaxın zülali maddə, 33% azotsuz maddələr (nişasta, şəkər və s.), 21% sellüloza və 10-20% su vardır. Çiyid yağı qənnadı məmulatları istehsalında geniş istifadə edilir. O, eyni zamanda qiymətli ərzaq məhsuludur. Ondan

konserv sənayesində süni piy və marqarin hazırlanmasında istifadə edilir.

Texniki emalından isə qliserin, stearin (şam istehsalı üçün ağ piy maddəsi) və başqa məhsullar alınır. Bu yağın tullantılarından sabun və sürtkü yağı alınır. Yağ çıxarıldıqdan sonra çiyidin üst qalın qabıq təbəqəsinə-şulka və nüvə hissəsinə ayrılır. Nüvə sıxılaraq ondan yağ çıxarıldıqdan sonra qabığın içərisindəki sıxılmış kütləyə jmix deyilir. Jmix heyvandarlıqda qüvvəli yem kimi işlədilir. Bəzən ondan kənd təsərrüfatında ziyanvericilərə qarşı aldadıcı yem kimi də istifadə olunur [1,3].

Respublikamızda əsas pambıqçılıq rayonları Kür-Araz ovalığı, Gəncə-Qazax düzənliyi və Naxçıvan MR-in Arazətrafi qurşağıdır.

Kür-Araz ovalığı Qara və Xəzər dənizləri arasında yerləşən Zaqafqaziya dağarası çökəkliyinin geniş sahəsi olmaqla yanaşı, bütün regionun ən böyük ovalığıdır. O, şimal-qərbdə Mingəçevirdən, cənub-şərqdə Xəzər dənizi sahilinə qədər 260 km uzanır. Kür-Araz ovalığının eni Göyçay və Ağdam şəhərlərini birləşdirən xətt üzrə 105 km, Ağsu-Füzuli xətti üzrə 150 km, Nəvahi-Cəlilabad xətti üzrə 120 km-ə bərabərdir.

Kür-Araz ovalığının ümumi sahəsi 2,3 milyon hektara bərabərdir. Bu da respublika ərazisinin 35,7%-ni təşkil edir. Kür-Araz ovalığı respublikanın mərkəzi hissəsində yerləşməklə relyefi düzən olub qərbdə şərqə doğru cüzi dərəcədə enişə meyillidir. Dəniz səviyyəsindən 27 m-dən 400 m-dək yüksəklikdə yerləşməklə şərqə tərəf meyillidir.

Kür-Araz ovalığı beş böyük hissədən: Kürün sol sahilində yerləşən Şirvan düzündən (8681 km²), Kürün sağ sahilində yerləşən Qarabağ düzündən (3248 km²), Kür və Arazın sol sahili arasında yerləşən Mil düzündən (3575 km²), Kür və Arazın sağ sahili arasında yerləşən Muğan düzündən (5096 km²), Kür çayı və onun Akuşa qolu arasında qalan Salyan düzündən (936 km²) ibarətdir.

Böyük və Kiçik Qafqaz dağ silsiləsi bir sıra qollara ayrılır ki, bu da aşağıya enərək Kür-Araz düzənliyini haşiyələyən dağətəyi qurşaq əmələ gətirir. Dağ ətəklərində yumşaq, asan yuyulan süxurlardan əmələ gəlmiş sahələrdə yarpaqlı-qobulu relyef inkişaf etmişdir. Ovalığın orta hissəsində Kür-Araz çaylarının qədim və indiki yataqları boyunca qapalı depressiyalar, uzun və ensiz qobular, yataq ətrafı tə-

pələr və s. vardır. Torpaq törədici süxurlar allüvial çöküntülərdən ibarətdir. Ətrafda isə dağlardan axıb gələn delüvial və prolüvial çöküntülərə də rast gəlinir. Əsas torpaq-bitki qurşaqlarından, dağ-meşə (alçaq və orta dağlar), yüksək dağlıq, subalp-alp və yüksək dağlıq şirvan qurşaqlarıdır.

Geniş Kür-Araz ovalığını əhatə edən ərazidə yarımşəhra qurşağı daha çox sahə tutur. Bu qurşaq başlıca olaraq boz torpaqlardan və ya boz-çəmən torpaqlarından ibarətdir. Burada şoranlıqlar, yovşan və şoran otundan ibarət yarımşəhra bitkilərinə tez-tez rast gəlinir. Ovalığın əsas hissəsində pambıq, yonca və s. kənd təsərrüfatı bitkiləri becərilir. Xam sahələrdən isə qış otlaqları kimi istifadə olunur.

Kür-Araz ovalığının şimal tərəfini tutan Şirvan düzü 40°-45° şimal en dairəsi və 40-49° şərq uzunluq dairəsi arasında yerləşir. Zonanın ümumi sahəsi 21631 km²-dir. Düzənliyin şimal hissəsi dəniz səviyyəsindən 180-200 m yüksəklikdə, Kür çayına doğru sahələrdə isə 8 m və ondan aşağı olmaqla ovalığın 20%-ni təşkil edir.

Ovalığın ərazisinin 2/3 hissəsi okean səviyyəsindən (yəni «0»-metrlik horizontaldan) aşağı yerləşir. Kür-Araz ovalığını Kür və Araz çayları bir neçə hissəyə bölür. Kür çayı ilə Acınohur və Ləngəbiz tirələri arasında Şirvan düzü, Kür çayı ilə Qarabağ silsiləsinin şərq ətəkləri arasında Qarabağ düzü (bunun Qarabağ maili düzənliyindən şərqdəki hissəsi ovalığa daxildir) Kür və Araz çayları arasında Mil düzü, Araz və Kürün böyük şimal dirsəyi daxilində Muğan düzü, Kür çayının meridian istiqamətli aşağı axımından şərqdə Cənubi-Şərqi Şirvan düzü, Kürün aşağı axımından cənubda Salyan düzü yerləşir. Göstərilən düzənliklər əvvəllər coğrafiyaya, torpaqşünaslığa, geobotanikaya və s. ədəbiyyatda çöl (step) adlandırılırdı. Geomorfoloji baxımdan həmin düzənlikləri step adlandırmaq olmaz. Onlar düz, yaxud düzənlik adlandırılmalıdır. Landşaft cəhətdən isə onları çöl adlandırmaq düzgün deyil. Kür-Araz ovalığının geniş əraziləri (yüksək dağətəyi hissələri çıxmaqla) yarımşəhra landşaftı ilə səciyyələnir. Bəzi alimlər isə Kür-Araz ovalığını, hətta onun kənarlarındakı yüksək maili düzənlikləri belə səhralara aid edirlər.[2]

Kür-Araz ovalığı oroqrafik cəhətdən yeknəsəq görünsədə, onun ayrı-ayrı hissələri relyefinə, hündürlüyünə görə bir-birindən fərqlənir. Şirvan düzünün bütün şimal hissəsi Türyançay, Göyçay, Girdmançay və Ağsu çaylarının səthi qabarıq gətirmə konuslarından və konuslararası geniş çökəklərdən ibarətdir. Qərbdə Tərtərçayın, Xaçınçayın, Qarqarçayın, cənubda isə Bolqarçayın nisbətən yastı gətirmə konusları yerləşir. Kür çayı

boyu ilə səthi qabarıq akkumulyativ tirə (bunu relyefdə asanlıqla seçmək mümkün deyildir) uzanır.

Cənubi-Şərqi Şirvanı burada yerləşən bir sıra yüksəkliklər (məsələn, Mişovdağ və s.) və palçıq vulkanı (Pirsaat, Bəndovan, Kürşəngi və s.) təpələri Kür-Araz ovalığının qalan hissələrindən fərqləndirir. Cənubi-şərqi Şirvan düzünün Xəzər dənizi sahilində Pirsaat və Bəndovan burunları, Kür çayının uzunluğu 15-20 km, eni 5-10 km olan cavan deltası, cənubda isə Qızılağac körfəzi və son illərdə abraziya nəticəsində ortadan kəsilmiş Kür dili yerləşir.

Kür-Araz ovalığı bitki tərkibinə görə çox müxtəlifdir. Bu da hər şeydən əvvəl yararlı suların olması ilə əlaqədardır. Ona görə də, burada yarımşəhra bitkilərindən tutmuş bataqlıq bitkilərinə də rast gəlmək olur. Şəhra tipli bitkili ovalığın cənubi-şərq və mərkəzi hissəsində, Xəzər dənizinə bitişik düzənlik sahələrə də rast gəlinir. Şəhra bitkiləri inkişaf edən rayonlarda şorlaşmış torpaqlar geniş yayılmışdır. Ən pis şoran yerlərdə qaraşoranın (*Halocnemum strobilaseim*) şahsevдинin (*Halostachys caspica*), təpəcikli şoranlarda şorbaşın (*Kalidium caspicum*) üstünlük təşkil etdiyi qruplaşmalara təsadüf olunur. Şorlaşma başqa xarakterdə olan yerlərdə çərən (*Suaeda dendroides*), kəvrik (*salsola ericoides*), qarağan (*salsola dendroides*), qışotu (*Petrosimonia brachiata*), bitişik çiçək (*Gamanthus pilosus*) və s. çoxillik və birillik halofitlər inkişaf etmişdir. Şoranotu kolları arasında bəzi birillik növlərdən-efemerlərdən sancaq-ayaq (*Sphenopus divaricatus*), bozaq (*Eremopyrum triticeum*), lepturus (*Lepturus incurvus*), bağayarpağı (*plantago loeflingii*), cincilim (*Spergularia diandra*), dəvəayağı (*Lemonium spicatum*) və s. rast gəlinir. Yovşan yarımşəhrasındakı ot örtüyündə çoxlu birillik bitkilərə efemerlərə, tonqalotu (*Bromus japonicus*, *Zerna tectorum*, *Zerna rubens*), bozar (*Eremopyrum orientale*, *E. triticeum*, *A. biuncialis*, *A. triuncialis*), buğdayı ot (*Aegilops Squarrosos*), qarayonca (*Medicago minima*, *M. orbicularis*) çilikkurnu (*Erodium cicutarium*) və s. təsadüf edilir. Yovşan yarımşəhraları üçün xüsusilə, vegetasiya dövrü qısa olan çoxillik taxıl-efemeroid soğanaqlı qırtıc (*Poa bulbosa*) xarakterikdir. Yovşan yarımşəhrası çox geniş yayılmışdır və növ tərkibi səhra qruplaşmalarından daha zəngindir[6]

Düzənliklərdə, xüsusən Muğan və Salyan düzlərində otluqlarda adətən taxıllar, xaççiçəklilər, paxlalılar, mürəkkəbçiçəklilər və s. fəsilələrdən olan efemerlərin iştirak etdiyi xırda sahələrdən ibarət efemer yarımşəhralara rast gəlinir.

Böyük və Kiçik Qafqazın dağ ətəklərinin yamaclarında və təpəcikli düzən massivlərdə quru bozqır və bozqır bitkiçiliyi inkişaf etmişdir.

Yovşan yarım səhralarından bozqırlara keçid-də siyav, sıyrımlı total və daraqsünbül ayrığın iştirakı ilə yovşan-bozqır qruplaşmalarına tez-tez rast gəlinir. İstər bozqır, istərsə də quru bozqır otluqlarda müxtəlif birillik bitkilər o, cümlədən efemerlər iştirak edir. Beləliklə, nisbətən kiçik əraziyə malik Kür-Araz ovalığında və onu əhatə edən dağ ətiklərində bütün əsas bitki tiplərinə təsadüf olunur. Lakin, bunlardan yovşan və yovşan-şoranotu yarım səhraları daha geniş inkişaf etmişdir.

Kür-Araz ovalığının çox yerində yayı quraq keçən mülayim isti yarımsəhra və quru çöl iqlimi mövcuddur. Orta temperatur yanvarda 1,3-3,6° C, iyulda 25-28° C-dir. Əsasən yağış şəklində düşən illik yağıntı şərqdə 200 mm, şimalda və qərbdə isə 400 mm-ə çatır. Bu ovalıqda torpağın səthində gedən buxarlanma ilə əraziyə düşən yağıntı arasında kəskin fərq mövcuddur. Regionun mərkəzi rayonlarında il ərzində mümkün buxarlanma 1000-1200 mm, cənubi-şərq hissəsində və dəniz sahilində isə 800-1000 mm təşkil edir.

Kür-Araz ovalığının və onu əhatə etmiş dağ ətiklərinin iqlimi aralıq dənizi tipli quru subtropik iqlimdir və qışının isti olması ilə xarakterizə olunur. Burada orta sutkalıq temperatur qış aylarında 0°-dən yuxarı olur. İsti, quru yayda orta sutkalıq temperatur isə +25°-dən yuxarı olur. Tez-tez qara yel əsir. Yağıntının illik miqdarı orta hesabla 280 mm olur. Buxarlanma qabiliyyəti olduqca artır və bir il ərzində orta hesabla 849-1204 mm-ə çatır. Ona görə də, bu ovalıqda kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi tamamilə suvarma əsasında aparılır. Ən çox yağıntı yaz və payız aylarında düşür. May ayının axırlarından etibarən quraqlıq dövrü başlayır və 5- 7 ay davam edir[5]

Naxçıvan MR Azərbaycanca daha çox kontinental iqlimə malikdir, qış və yay ayları arasında te-

mperatur tərəddüdünün yüksək amplitudası sutkalıq tərəddüdlərlə fərqlənir. Kür-Araz ovalığında rütubətlik əmsalı 0,5-dən azdır.

Kür-Araz ovalığında ilk şaxtalar orta hesabla noyabrın sonunda düşür. Şaxtasız günlərin sayı orta hesabla 250 gündür. Naxçıvan MR-də isə ilk şaxtalar oktyabrın axırında müşahidə olunur. Buna görə də burada şaxtasız dövr bir qədər qısa, yəni 220 gün davam edir.

Kür-Araz ovalığında fəal temperaturun yüksək olması, yay fəslinin uzun sürməsi və süni su ehtiyatlarının olması burada pambığın becərilməsinə kömək edir. Kür-Araz ovalığı torpaq örtüyünün müxtəlifliyi ilə seçilir. Düzənlik hissədə, dağ ətiklərinin ətrafında prolivüal-allüvial torpaqlar, düzənliyin mərkəzi hissəsində isə allüvial torpaqlar üstünlük təşkil edir. Bundan başqa az humuslu (1-3%) boz torpaqlara, şorakət torpaqlara, qonur və şabalıdı torpaqlara da rast olunur.

Kür-Araz ovalığının başlıca torpaq tipləri boz-qonur, boz- çəmən, çəmən və çəmən-bataqlıq torpaqlardır. Pambıq əkilən bütün aran rayonlarının torpaqları müəyyən dərəcədə şorlaşmış və şorakətləşmişlər, qaysaq bağlayır, bataqlaşır və s. Yeraltı suların hansı dərinlikdə yerləşməsinə baxmayaraq, torpağın aqrokimyəvi tərkibindən asılı olaraq müxtəlif növ şorlaşmalara rast gəlinir. Sodalı, xlorlu, sulfatlı şorlaşmalar və onların müxtəlif kompleksli birləşmələri əmələ gəlmişdir[4,7].

Pambıqçılığın Respublikamızda əhəmiyyətini nəzərə alaraq Kür-Araz ovalığında pambıqayararlı torpaqlarda ekoloji qiymətləndirmə aparmaq, torpaq münbitliyinin elmi əsaslarla idarə olunmasını müəyyən etmək və torpaqların məhsulvermə qabiliyyətini artırmaq məqsədi ilə kompleks tədbirlər sistemi işləyib hazırlamaq qarşımıza bir vəzifə olaraq qoyulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov H.Ə., Vəliyeva M.A. Pambıqçılıq. Bak: Elm, 2014, 520 s.
2. Seyidəliyev N.Y. Pambıqçılığın əsasları. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2012, 328 s.
3. Güləhmədov X.O. Pambıqçılıq. Bakı: AGAH, 2000, 192 s.
4. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y., Məmmədova S.Z. Aqroekologiya. Bakı: Elm, 2010, 552 s.
5. Məmmədov Q.Ş. Torpaqşünaslıq və torpaq coğrafiyasının əsasları. Bakı: Elm, 2007, 661 s.
6. Məmmədova S.Z., Cəfərov A.B. Torpağın münbitlik xassəsi. Bakı: Elm, 2006, 194 s.
7. Əzizov Q.Z. Kür-Araz ovalığının meliorasiya olunan torpaq qruntların su-duz balansı və onun nəticələrinin elmi-təhlili. Bakı: Elm, 2006, 258 s.

Почвенно-климатические условия кура-араксинской низменности

*Доктор философии по аграрным наукам М.М.Аскерова
Институт Почвоведения и Агрохимии НАНА*

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: хлопок, значение, низменность, сукно, почвенно-климатические условия, плодородие, комплексные мероприятия, управление

Самым ценным продуктом хлопка является пряжа, которое состоит из волокон. Из пряжи изготавливаются различные виды изделий: обычная пряжа и большой ассортимент одежды, набор

спальной ткани, искусственный шёлк, прядильные нити, верёвка, канаты и рыболовные сети, специальные материалы для резиновых шлангов, фильтры, электрозащитные ленты и пр. Волокно некоторых сортов хлопчатника используются при изготовлении специальных кордовых тканей, которые в свою очередь используются в производстве автомобильных шин. Из хлопкового волокна изготавливаются целлюлоза, фото и киноплёнки, лаки, высококачественная пишущая бумага и многие другие материалы. Из второй продукции хлопка – семян производят масла, жиры, мыло, глицерин, а также используемый в животноводстве как сильный корм жмых и шелуха семян. Основными хлопкосеющими районами Азербайджана являются Кура-Араксинская низменность, Гянджа-Казахская равнина и приараксинский пояс Нахичеванской АР. Учитывая значение хлопководства в республике в настоящих исследованиях перед нами были поставлены нижеследующие задачи: провести экологическую оценку пригодных для хлопководства почв Кура-Араксинской низменности, определить научные основы управления плодородием почв и разработать систему комплексных мероприятий по повышению урожайности почв.

Soil-climatic conditions kura-araksinsky lowness

*Doctor of Philosophy in Agrarian Sciences M.M Askerova
Institute of Soil Science and Agrochemistry of ANAS*

SUMMARY

Keywords: *cotton, value, lowland, cloth, soil and climatic conditions, fertility, complex measures, management*

The most valuable cotton product is yarn, which consists of fibers. Various types of products are made of yarn: ordinary yarn and a large assortment of clothing, a set of sleeping fabrics, artificial silk, spinning threads, rope, ropes and fishing nets, special materials for rubber hoses, filters, electrical protective tapes, etc. Some cotton fibers are used for the manufacture of special cord fabrics, which in turn are used in the manufacture of car tires. Cellulose, photo and film films, varnishes, high-quality writing paper and many other materials are made from cotton fiber. From the second production of cotton seeds produce oils, fats, soap, glycerin, and also used in animal husbandry as a strong feed cake and seed husks. The main cotton-growing areas of Azerbaijan are the Kura-Araks lowland, the Ganja-Kazakh plain and the Priaraksy belt of the Nakhichevan Autonomous Republic. Taking into account the importance of cotton growing in the republic, the following tasks were set before us: to carry out an environmental assessment of the soils suitable for cotton growing of the Kura-Araks lowland, to determine the scientific basis for soil fertility management and to develop a system of integrated measures to increase soil productivity.